

SEMNIFICAȚIA ȘI FUNCȚIILE AGRESIUNII

Tatiana TURCHINĂ

Universitatea de Stat din Moldova

În articol sunt abordate probleme de ordin psihologic ce vizează fenomenul agresiunii prezent la animale și oameni. Sunt reflectate avansările din domeniu pornind de la postulatul biologic spre cel psihologic. S-a dovedit că agresiunea umană este un fenomen mult mai complex decât agresiunea animalelor. A fost evidențiată multitudinea formelor de manifestare cu funcționalitatea lor diversă. Cert este că agresiunea animalelor este orientată, în special, spre supraviețuire și menținerea speciei. La om această funcție este realizată de agresiunea ofensivă. Agresiunea instrumentală este o formă specific umană care necesită stabilirea scopurilor, planificarea acțiunilor, deci implicarea proceselor cognitive. Or, din perspectivă cognitivă, comportamentele agresive sunt rezultanta unui proces decizional. Forma superioară a agresiunii instrumentale este acțiunea de război, cu scopuri de distrugere, ceea ce nu se observă la animale.

Cuvinte-cheie: *agresiune, agresiune interspecifică, agresiune intraspecifică, agresiune defensivă, agresiune ofensivă.*

SIGNIFICANCE AND FUNCTIONS OF AGGRESSION

This paper aims to stipulate psychological problems of aggression present in animals and humans. Advancements in the field reflected from the biological to the psychological postulate. It turned out that human aggression is a more complex phenomenon than animal aggression. It was highlighted the multitude of forms with diverse functionality. It is clear that the aggression of the animal is directed in particular to the survival and maintains the species. In humans this function is performed by offensive aggression. Instrumental aggression is a specific form that requires setting goals, planning actions, so the involvement of cognitive processes. So, aggressive behaviors are the result of a decision process. Superior form of instrumental aggression is the act of war, destruction purposes, which is not observed in animals.

Keywords: *aggression, interspecific aggression, intraspecific aggression, defensive aggression, aggression offensive.*

Agresiunea – acțiune cu valoare de supraviețuire

Faptul că omul și animalul produc în mod identic sau similar anumite forme de comportament încă nu înseamnă că și condițiile de formare și de dezvoltare a acestora sunt identice sau similare. Agresiunea animalelor nu este un fenomen unitar; prin urmare, mecanismele de provocare și de menținere a diverselor forme sunt variate. Fiecare formă își are mecanismele sale de integrare. În literatura de specialitate se discută despre trei grupe mari ale agresiunii animale: agresiunea animalelor de pradă; agresiunea intraspecifică; agresiunea interspecifică.

Majoritatea studiilor susțin ideea conform căreia comportamentul și procesele cerebrale la animalele răpitoare nu corespund cu celelalte tipuri, din care motiv sunt analizate separat. Lorenz confirmă ideea altor specialiști, precum că agresiunea animalelor de pradă diferă de agresiunea defensivă. „Motivele tipologice interne ale vânătorului și luptătorului sunt total diferite” (Lorenz, 1966). Mayer (1968) menționează că această diferență ia tot mai mult proporții experimentale. Specificul comportamental al animalelor de pradă rezidă nu doar în substratul neuronal, dar și în acțiuni. Comportamentul lor nu poate fi confundat cu comportamentul impulsiv, el nu manifestă furie, dar este clar orientat spre pradă, tensiunea diminuându-se după ce scopul e realizat. Instinctul animalelor de pradă nu este similar cu reflexul defensiv, prezent la celelalte animale. Agresivitatea animalelor de pradă nu este instigată de furie, din care motiv este mai mult „instrumentală” [7].

Autorii Zagradka și Fonberg au demonstrat că această agresiune, ce pare a fi pur instrumentală, nu este doar o simplă reacție la necesitatea de hrană. Astfel, lezarea regiunii ventro-mediale a amigdaloidi la pisicile ucigașe (mouse killing) elimină comportamentul de pradă, dar nu și ingerarea hranei. A fost dovedit și faptul că prin lezarea regiunii dorsomediale a amigdaloidi se reduce consumul hranei, pe când atacurile de pradă rămân intacte [6].

Cert este că agresiunea animalelor de pradă este una instrumentală care persistă nefiind refortificată prin hrană. Autorii sus-menționați au emis prezumția precum că ceea ce refortifică sau mențin comportamentul de atac la aceste animale ar avea implicații importante pentru agresiunea umană. Este posibil ca performanța răspunsului agresiv în sine să fie intrinsec recompensată. Ipoteza este susținută și de Berkowitz (1997) [3].

În ceea ce privește agresiunea inerspecifică, majoritatea cercetătorilor consideră că animalele destul de rar atacă reprezentanți ai altor specii, doar în cazul apărării. Acest lucru îngustează fenomenul agresiunii animale la un singur tip: agresiunea intraspecifică – tematica preferată a lui K.Lorenz.

Erik Fromm în lucrarea sa *Anatomia distructivității umane* (1994) descrie câteva trăsături ale agresiunii intraspecifice:

1. La majoritatea mamiferelor agresiunea intraspecifică nu deține scopul suprimării, ci rolul prevenirii pericolului. Între aceste animale există înfruntări și ciocniri, dar nu se ajunge la lupte mortale, precum se constată la oameni.
2. Comportamentul distructiv se observă la unele insecte, pești și păsări, la șobolani.
3. Poziția de amenințare este reacția animalului la pericolul asupra intereselor vitale (agresiune defensivă).
4. Nu există nicio dovadă precum că la mamifere s-ar depista un impuls spontan agresiv care se acumulează și se menține până în momentul potrivit de descărcare [7].

În literatura de specialitate sunt citate câteva taxonomii ale formelor de agresivitate, care par a fi adecvate, dar și insuficiente. După K.E. Mayer (1976), principalele forme de agresivitate sunt:

- a) agresivitatea de pradă – este declanșată de un număr redus de stimuli și este controlată în special de hipotalamusul lateral;
- b) agresivitatea între masculi – este un comportament intraspecific declanșat de prezența unui mascul intrus și este inhibat prin statutul de supunere. Autorul citează că agresivitatea între femele există doar la unele specii, fiind însă slab exprimată. Referitor la acest aspect Lore și Schultz (1993) evocă rezultatele unui studiu, conform căruia două femele șobolani însărcinate manifestau agresivitate una față de alta în timpul ultimului trimestru de gestație. După naștere, femela dominantă monopolizează puii în cuibul său prin excluderea activă a celei subordonate;
- c) agresivitatea indusă de frică – există doar în cazul când reacția de fugă nu s-a declanșat normal; se pare că este stimulată de hipotalamusul anterior;
- d) agresivitatea indusă de iritare – poate fi întărită prin frustrare, privare sau durere; în determinarea acestei forme este implicat hipotalamusul ventro-medial;
- e) agresivitatea teritorială – este reacția de apărare ce survine în urma invaziei unui intrus;
- f) agresivitatea maternă – femelele ce alăptează atacă masculul nefamilial plasat în cușcă; este o reacție specifică de apărare a puilor;
- g) agresivitatea instrumentală – constă în tendința unui animal de a se comporta agresiv când, în trecut, acest comportament a fost întărit în mod deosebit.

Pe lângă aceste forme evidențiate și de alți autori, Mayer completează taxonomia cu:

- h) agresivitatea intragrupală – este forma ce se manifestă între indivizii aceluiași grup. Autorul consideră această formă un fenomen cultural;
- i) agresivitatea intergrupală – include conflicte și lupte între diferite grupuri, populații sau clanuri în interiorul aceleiași specii. A. Heymer menționează că acest fenomen a fost clar demonstrat în special la hiene [10].

Eibl-Eibesteldt (1984), referindu-se la această clasificare, remarcă amestecul criteriului cauzalității externe cu criteriul funcțional. Mai mult decât atât, Mayer tratează nedistinct cele două categorii ale comportamentului agresiv: interspecifică și intraspecifică [5].

O problemă prezentă în atenția etologilor este delimitarea funcției adaptative a agresiunii în menținerea speciei. În acest aspect K. Lorenz distinge patru funcții ale agresiunii intraspecifice:

1. Comportamentul agresiv determină, prin intermediul teritorialității, dispersarea indivizilor unei anumite specii care își împart habitul respectiv, astfel încât să rezulte exploatarea optimă a resurselor mediului de viață.
2. Comportamentul agresiv survine între masculii rivali, asigurând astfel o soluție sexuală, ceea ce semnifică că rivalul cel mai puternic trebuie să cucerească teritoriul și/sau femela curtată.
3. În cazul speciilor nomade la care teritorialismul este absent, comportamentul agresiv este manifestat de anumiți indivizi ce purtau rolul de apărători ai grupurilor familiale.
4. Comportamentul agresiv duce la stabilirea unei ordini ierarhice în interiorul grupurilor sociale, ceea ce în fond duce la evitarea unor permanente conflicte intragrupale [9].

Deci, este evidentă importanța vitală a comportamentului agresiv pentru supraviețuirea indivizilor și a speciei. Fapt evidențiat și de Eibl-Eibestfeld (1984) prin enumerarea funcțiilor adaptative ale comportamentului agresiv:

- funcția teritorială;
- funcția de închidere a grupurilor teritoriale ce devin exclusiviste;
- funcția de respingere a indivizilor ce se abat de la norma grupurilor [5].

Sub presiunea selecției naturale transpar două direcții: a) ritualizarea nedistructivă a comportamentelor agresive și b) apariția comportamentelor de liniștire care inhibă agresivitatea intraspecifică. Ritualizarea, după cum menționează M.Cociu (1998), este o formă de semnalizare a comportamentului, prin reorientarea adaptativă a acestuia către funcții expresive. Ritualizarea confruntărilor agresive intraspecifice conduce, de regulă, la prevenirea uciderii luptătorului mai slab în urma semnalizării de către individul mai puternic a superiorității sale fizice [4].

În cazul speciilor sociale, menținerea grupului implică apariția unor mecanisme speciale de inhibiție a agresivității. Pot fi distinse comportamente de liniștire propriu-zise și comportamente de liniștire prin remotivare. Primele constau în diminuarea semnalelor agresive, ultimele – în adaptarea unor posturi și mișcări aparținând altor tipuri de comportament decât cel agresiv.

O nouă perspectivă în studiul agresivității animalelor este descrisă de R.Lore și L.Schultz (1993), potrivit căreia toate organismele au evoluat puternice mecanisme inhibitorii care permit animalelor să supreseze agresiunea când este în interesul lor s-o facă. În cazul dat autorii susțin că agresiunea este o strategie opțională. Manifestarea agresiunii este determinată de experiența socială anterioară a animalului și de contextul social curent. Acest lucru a fost demonstrat experimental pe șobolani. Studiul a dovedit faptul că cu cât mai precoce este însușită experiența socială, cu atât mai mult animalele recurg la strategii agresive. Lore și Schultze susțin ideea că și la oameni agresiunea este strategie opțională, deoarece ei au evoluat mecanismele ce permit fie inhibarea, fie exprimarea violenței față de alții, ținând cont de nivelul înalt de sensibilitate a omului la mediul social [8].

Agresiunea defensivă și ofensivă: continuități și discontinuități între comportamentul animal și uman

Distincția majoră făcută în studiul agresivității la animale și care se referă foarte mult și la agresiunea umană este diferența dintre agresiunea defensivă și ofensivă. Această distincție este rar accentuată în studiile dedicate agresiunii umane. Totuși, este tema fundamentală a cercetărilor raportate de Zagrodsca și Fonberg, Karli, Shaikh și Siegal.

În pofida similarității, la prima vedere, generalizarea la indivizii umani nu este agreabilă. Agresiunea instrumentală manifestată fără furie ar putea fi similară cu agresiunea de prădare. În cazul oamenilor agresiunea instrumentală este intraspecifică. După părerea lui Feshbach (1997), uciderea animalului pentru hrană nu este o acțiune agresivă, spre deosebire de uciderea unui martor.

Expresia mâniei la oameni este similară cu agresiunea defensivă. Dar, tipul stimulilor ce provoacă mânie la oameni este cantitativ și calitativ diferit de cel ce incită reacții și agresiune la animale. Pentru speciile animale, agresiunea defensivă este răspunsul la amenințarea fizică; în fond, este ceea ce s-a numit anterior comportament cu valoare de supraviețuire a speciei. Pentru oameni amenințarea poate fi atât fizică, cât și psihologică, atât socială, cât și personală; în plus, contribuie și percepția cognitivă a amenințării [6].

Cu alte cuvinte, la nivel uman conceptul de agresiune defensivă deține o pondere diferită. Agresiunea unei persoane care a înfuriat pe careva prin intermediul insultei nu este tratată ca agresiune defensivă. Totodată, comportamentul atacatorului ce-și apără onoarea este funcțional diferit de agresiunea fizică orientată împotriva atacului fizic. Ultimul comportament este considerat a fi defensiv, indiferent este sau nu acompaniat de mânie. Societatea distinge o acțiune agresivă neprovocată de una defensivă care prezintă reacția la provocare. În pofida faptului că societatea acceptă această distincție, studiile cu referire la agresiunea umană interferează aceste două tipuri. Spre exemplu, Feshbach (1970), Parke și Slaby (1983), în lucrările lor despre socializarea copiilor, nu relatează despre educarea la copii a agresiunii defensive ca reacție la un atac agresiv. În același timp, există lucrări în care se discută despre relația dintre experiența precoce și socializarea cu comportamentul agresiv la copii și adolescenți. S-ar putea să fie cazul manifestării concomitente a agresiunii defensive și ofensive la copii. Cu toate acestea, unii autori consideră că există diferențe individuale în promptitudinea și frecvența cu care individul se apără în caz de atac sau pericol, și această variație reflectă o dimensiune diferită decât variația agresiunii ofensive [6].

Diferența dintre animale și oameni în ceea ce privește aceste două forme de agresiune este analizată de Fromm (1994). Autorul menționează: „Scopul agresiunii defensive nu constă în plăcerea de a distruge, ci în apărarea vieții. ... Și omul este programat filogenetic pentru a reacționa prin atac sau prin fugă atunci când interesele sale vitale sunt amenințate”. Fromm confirmă că incidența agresiunii defensive de multe ori este mai mare la om decât la animale, ceea ce se datorează condiției specifice existenței umane.

1. Omul reacționează nu doar la pericolul imediat, dar și la cel pe care și-l imaginează ca putând să se producă în viitor;
2. Omul este capabil nu doar să prevadă pericole reale, ci și să fie convins și „prelucrat” de alții, astfel încât să vadă pericole chiar acolo unde în realitate nu există;
3. Omul, ca și animalele, se apără împotriva amenințărilor care vizează interesele sale vitale. Dar sfera intereselor vitale ale omului este mult mai vastă.

Dintre comportamentele ofensive ale omului Fromm subliniază setea de răzbunare, distructivitatea benignă – mutilarea, castrarea, torturarea [7].

Compararea dificilă dintre aceste două tipuri de comportamente la animale și oameni este întărită și de normele sociale care au un efect puternic în determinarea manifestării agresiunii. Dacă societatea consideră că fiul este obligat să se pronunțe împotriva cuiva, care a defaimat numele familiei sale, atunci reacția prin agresiune este o acțiune de conformism și eșecul în agresiune ar putea fi considerat un act de nonconformism. Agresiunea în astfel de circumstanțe este o acțiune instrumentală, scopul căreia este aprobarea societății. Evident, această formă instrumentală pare a fi funcțional diferită de agresiunea instrumentală scopul căreia este câștigarea unui profit personal.

În literatura de specialitate se discută despre așa-numita agresiune instituțională, care este o formă de comportament colectiv ce ar putea să dețină atât valoare defensivă, cât și valoare ofensivă. Acțiunea de război este o formă a agresiunii instituționale.

Una dintre problemele discutate cu referire la acest comportament agresiv este presupunerea că comportamentul instituțional diferă de cel individual. Această ipoteză este acceptată de mai mulți autori. Lagerspetz (1988) afirmă în acest aspect că comportamentul colectiv niciodată nu rezultă dintr-un tip de motive la nivel individual. Confundarea comportamentului individual cu cel instituțional este o eroare a oamenilor care argumentează că comportamentul uman este determinat biologic.

Adams (1983) a prezentat argumente pentru a demonstra că remarcabila specificitate gender a acțiunii de război se datorează considerațiilor instituționale puțin de tot direcționate de biologie. Monopolizarea războiului de către bărbați s-a impus ca o necesitate pentru a rezolva contradicția dintre instituția mariajului și instituția războiului. Analiza istorică constată că cultura matriarhală accepta femeia ostaș, pe când cultura patriarhală apăra femeia de acțiunea de război. Istoria cunoaște războaie atât interne, cât și externe în care erau încadrați bărbații întru realizarea anumitor scopuri. Analiza actuală a acțiunii de război la fel denotă că comportamentul instituțional nu este o reflectare directă a comportamentului individual. Instigarea agresivă a ostașului modern pentru a lupta în război nu este necesară și nici obligatorie. Invers, el este antrenat pentru a executa [1]. Această formă de agresiune este numită de către Fromm ca fiind *agresivitate conformistă*.

Actualmente este evident faptul că comportamentul instituțional include monopolizarea războiului de către bărbați, pe când comportamentul individual este specific ambelor sexe. Concluzională este și ideea că comportamentul instituțional nu are similaritate la animale.

În acest context transpare întrebarea: *Care sunt cauzele agresiunii instituționale?* Fromm în lucrarea sa *Anatomia distructivității umane* combate argumentele psihanalitice precum că acțiunea de război este cauzată de distructivitatea umană. Autorul reliefează ideea că „omului îi este caracteristică o formă de agresiune, de care animalele mamifere sunt lipsite: este tendința de a ucide, ca scop în sine, dorința de a tortura fără motive, nu pentru a supraviețui, ci pentru satisfacție”. Autorul concretizează și faptul că acțiunea de război își are cauzele sale economice, politice, psihologice, care nu reflectă individul în parte [7].

Hinde confirmă ideea că acțiunea de război nu este cauzată de agresivitatea umană. Ostilitatea individuală sau agresivitatea fizică sunt predictorii slabi ai atitudinii față de război. Acțiunea de război implică atât indivizi pacifiști, cât și agresivi.

În viziunea modernă este prezentă problema distingerii războiului *defensiv* de cel *ofensiv*. Regulile moderne ale conducerii internaționale interzic acțiunea ofensivă de război. Dar aceasta nu indică că ele nu există și azi. Aceeași armă poate fi utilizată în scopuri defensive și în scopuri ofensive. Deoarece devine dificil de distrus uzul instrumental al războiului pentru scopuri defensive *versus* ofensive, ar fi rezonabil de urmat sugestia lui Hinde de a ne axa pe factorii culturali și sociali ce mențin instituția războiului defensiv sau ofensiv [6].

Natura și determinanții agresiunii impulsive

Berkowitz (1993) dă o interpretare agresiunii impulsive prin listarea a șapte factori ce ar provoca agresiune. Există, în fond, două linii majore: influența condițiilor aversive care generează afecte negative intense și numărul obiectelor sau evenimentelor ce dețin o semnificație agresivă. Autorul își reprezintă ideea prin figura de mai jos, în care sunt trecuți factorii ce provoacă agresiunea impulsivă.

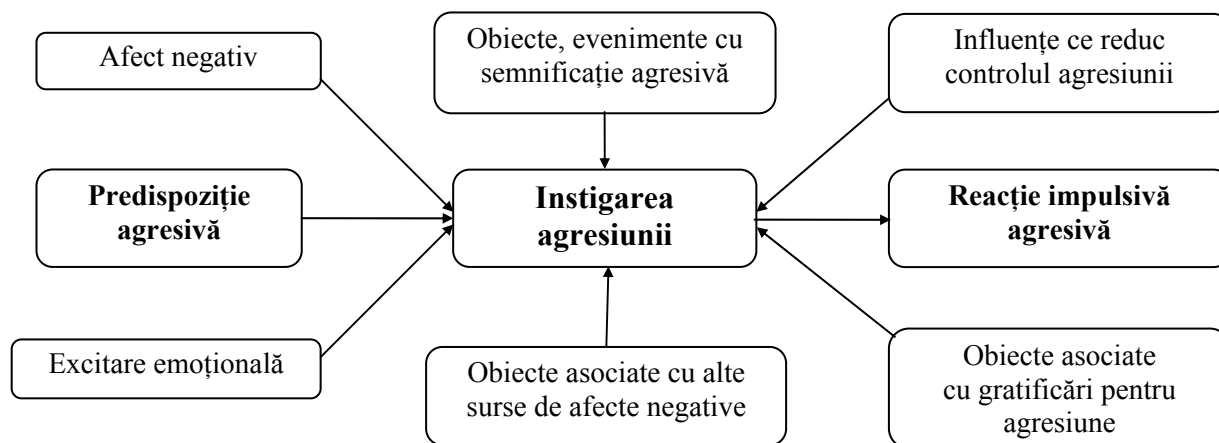

Fig.1. Sursele agresiunii impulsive (Berkowitz, 1993).

Urmează a fi făcută o analiză a rolului stimulilor aversivi ce determină instigarea agresiunii impulsive la animale și oameni. Berkowitz (1983, 1993) și Hutchinson (1983) propun ipoteza conexiunii dintre durere ca stimul aversiv și agresiune. Investigațiile au fost efectuate pe animale și oameni. S-a dovedit că animalele expuse stimulilor toxici (ex.: șoc electric, lovituri fizice, căldură intensă) manifestau frecvent atacuri de luptă. Evident, această agresiune nu este un răspuns inevitabil la stimularea dureroasă, multe animale torturate preferă evadarea sau evadarea din situația aversivă mai mult decât lupta (Hutchinson, 1983). Studiile denotă că animalele cu durere vor asalta ținta atunci când nu vor ști cum să evadeze de sursa aversivă [2,3].

Williams (1982) a dovedit că expunerea repetată la stimularea aversivă frecvent duce la neajutorare învățată și chiar la un declin defensiv.

Ader (1975) sugerează că durerea poate instiga agresiunea intragrupală. Astfel, șobolanii crescuți într-un mediu non-competitiv manifestă agresiune mai intensă după șoc electric decât cei crescuți în condiții competitive. Autorul explică această diferență prin prezența unei ierarhii stabile în al doilea lot și absența acesteia în primul lot, i.e. șobolanii ce nu ocupă un statut dominant au învățat să-și inhibe reacțiile agresive [2].

Autorii Follick și Knutson (1978), Hutchinson (1986) au demonstrat că repetarea reacției agresive provocate de durere duce la diminuarea noxei. Totodată, refortificarea directă a reacției agresive sporește puterea atacului stimulat aversiv. În acest context agresiunea impulsivă are ca scop eliminarea sau diminuarea noxei, deci realizează o funcție defensivă.

Autorii Ulrich și Croiul (1964), Knutson și Anderson (1980) semnaleză că animalele stimulate aversiv agresează și atunci când nu au învățat anterior că atacul lor duce la diminuarea stimulului. În acest caz, comportamentul agresiv deține funcția ofensivă [2].

Berkowitz (1993) notează că investigațiile medicale și psihologice ale oamenilor care sufereau de durere intensă denotă o frecvență a mâniei și/sau ostilității la mulți pacienți.

S-a observat că și la animale și la oameni probabilitatea agresiunii publice crește pe măsură ce durerea devine cronică și organismul chinat depistează că nu există cale de salvare a durerii.

Totuși, depășind cadrul cercetărilor pe animale, unele studii medicale au furnizat informație sugestivă în ceea ce privește diferențe individuale ale relației agresiune – durere. Numeroși pacienți cu suferințe manifestau puțină mânie. Conform unor rezultate, acei oameni care manifestă deschis mânia sunt predispuși să fie perturbați afectiv de condiția în care se află (Pilowsky & Spence, 1976; Wilson, Blazer & Hashold, 1976). Dacă aceste observații ar putea fi generalizate, s-ar constata că mânia și agresiunea rezultă nu din durere propriu-zisă, dar din experiența sau distresul resimțit produs de durere. De aceea, Berkowitz consideră că, de fapt, afectele intense negative sunt o cauză a agresiunii afective [3].

Există și alte condiții fizice neconfortabile ce ar putea genera un afect negativ intens, care ar duce la mânie, apoi la agresiune. Cercetările au demonstrat că oamenii devin agresivi, ostili față de actorii inocenți când sunt expuși la condiții aversive, de exemplu: fum de țigară, scene dezgustătoare, temperatură înaltă, mirosuri neplăcute (Berkowitz, 1983; Carlson & Miller, 1988). Ca și în studiile pe animale, și la oameni s-a constatat că mânia sau agresiunea nu poate reduce sau elimina stimulul aversiv.

Numeroase studii au demonstrat rolul condiționării clasice în instigarea agresiunii prin stimularea aversivă. Riordan și Tedeschi (1983) au obținut date care denotă că frica poate fi un imbold de agresiune, deoarece prezumtiv este un stimul neplăcut. Un lot de indivizi au fost informați că în curând li se va administra șoc electric cu intensitate diferită. Aliatul experimentatorului era fie prezent, fie absent atunci când se dădea informația. Fiind prezent în momentul informatizării aliatul era mai puțin atractiv pentru subiecții amenințați, decât atunci când era absent. Astfel, persoana dată devenise un stimul aversiv pentru cei experimentați și evoca reacții ostile [2].

Berkowitz (1997) denotă în lucrările sale că stresul social la fel prezintă un stimul aversiv. Oamenii cu un nivel redus de socializare sunt mult mai vulnerabili la frustrare din cauza piedicilor în realizarea sarcinilor economice și, respectiv, dezvoltă motivații antisociale. Autorul susține că nu frustrația în sine provoacă agresiune, ci situația dezagreabilă. Astfel, orice disociere socială – distresul economic, sărăcia, șomajul, stresul personal, depresia – contribuie la tendințe agresive, deoarece sunt dezagreabile generând frecvent afecte negative intense [3].

Bibliografie:

1. ADAMS, D. Biology does not make men more aggressive than women. In: K.Bjorkqvist & P.Niemela (Eds.). *Of Mice and Women: Aspects of Female Aggression*. San Diego, CA: Academy Press, 1992.
2. BERKOWITZ, L. Aversively stimulated aggression: some parallels and differences in research with animal and humans. In: *American Psychologist*, 1983, vol.38, no.11, p.1135-1144.
3. BERKOWITZ, L. On the determinants and regulation of impulsive aggression. In: S.Feshbach and Z.Zogrodzka (Eds.). *Aggression: Biological, Developmental and Social Perspectives*. New York: Plenum Press, 1997.
4. COCIU, M. Comportamentul agresiv. În: *Psihologia* (București), 1998, nr.2,3,4,5.
5. EIBL-EIBESTELDT, T. *Agresivitatea umană*. București: Trei, 1995.
6. FESHBACH, S. The psychology of aggression: insights and issues. In: S.Feshbach and Z.Zogrodzka (Eds.). *Aggression: Biological, Developmental and Social Perspectives*. New York: Plenum Press, 1997.
7. FROMM, E. *Anatomia celovecescoi distructivnosti*. Moscva: Respublica, 1994.
8. LORE, R. & SCHULTZ, L. Control of human aggression. In: *American Psychologist*, 1993, vol.48, no.1, p.16-25.
9. LORENZ, K. *Așa - zisul rău. Despre istoria naturală a agresiunii*. București: Humanitas, 1998. ISBN 973-28-0837-3
10. RADU, I. *Psihologie socială*. Cluj-Napoca: Exe, 1994. ISBN 973-95661-3-8

Prezentat la 04.07.2014